

"Člověk musel mít silný žaludek, aby v Brně zůstal," říká historik Michal Konečný

Vyhnáním Němců v Brně skončilo několik staletí soužití Čechů a Němců. O jeho podobách jsme hovořili s historikem Michalem Konečným.

Foto Alarm / Stanislav Biler

Bez vás by nebyl Alarm.

Staňte se pravidelným dárce*knyní a podpořte finanční stabilitu vaší oblíbené redakce.

[Podpořte nás](#)

Brno bylo po staletí německým městem, do něhož Češi mocensky výrazněji pronikli až v 19. století a ovládli je až po vzniku Československa. Tehdy se z Němců stala menšina a napětí začalo stoupat. Ale stejně tak pokračovala spolupráce na mnoha úrovních, ať už šlo o intelektuály, nebo dělníky, kteří stáli bok po boku proti útlaku. Vnější události, ale nakonec staleté soužití zničily. Nejen o tom jsme hovořili s Michalem Konečným, brněnským historikem, univerzitním pedagogem a spoluautorem knih *Brno nacistické* a *Brno účtující*.

Sice skončíme nuceným vysídlením Němců z Brna, ale jak soužití Němců a Čechů ve městě začalo?

Brno bylo německým městem od svého založení ve 13. století. Uvnitř hradeb žili většinou německy hovořící měšťané, kteří se později označovali jako Němci. Národnostní situace se začala proměňovat až s průmyslovou revolucí. Na předměstích se stavěla jedna textilní továrna za druhou a město absorbovalo dělníky z okolních, česky hovořících obcí. Jejich prostřednictvím vstoupila do německého Brna vedle socialismu také národnostní otázka. Ta se dramaticky proměňovala, ale až prakticky do konce 19. století byla převaha Němců natolik zásadní, že k nějakým zásadním národnostním sporům ani nemohlo dojít.

Kdy se tyto národnostní skupiny začaly ve městě prolínat?

Podoba národnostního prolínání je dodnes patrná na brněnské okružní třídě, která vznikla po zbourání hradeb. Předměstí obývaná často příslušníky české menšiny se během pár let propojila s vnitřním městem a na brněnském ringu začala vznikat architektura, jež by se dala nazvat jako "krajina nacionalismu".

Pokud sem dnes přijdou potomci tehdejších Němců v rámci gesta smíření, pak ukazují, že to mají pro sebe vyřešené víc než my.

Uprostřed této "krajiny" si Češi postavili reprezentační Besední dům, který české menšině sloužil jako společenské, kulturní a politické centrum. Mluvíme o sedmdesátých letech 19. století. S Besedním domem je spojen mýtus o nenávislných reakcích Němců, ale ve skutečnosti, když Češi dům otevírali, jim k tomu hrála německá dechovka. Brněnští Němci spolu s brněnskými Čechy otevření domu slavili společně.

O jaké době mluvíme?

Bavíme se zhruba o šedesátých letech 19. století, kdy už vycházel český tisk. Ale český tisk v Brně, tedy Moravská orlice nebo Moravské noviny, byl silně provládní, prorakouský. Fungoval jako nástěnka, kam vláda psala to, co potřebovala. Například se zamlčovaly a překrucovaly zjevné sociální problémy. O dělnických bouřích, stávkách, odpírání práce a demonstracích se v novinách psalo jako o dělnických výstupech nebo rvačkách, způsobených alkoholismem. Vůbec se nezdůrazňovala podstata věci. Později se v českém tisku opatrně obcházely i informace,

kteřé se týkaly střelby do dělníků. Situace se začala vyhrocovat v osmdesátých a zejména devadesátých letech. Před první světovou válkou probíhaly v Brně obrovské boje týkající se zřízení české univerzity. Při jedné demonstraci v roce 1905 byl pořádkovými silami před českým Besedním domem zastřelen dělník František Pavlík, kterého pak Češi vnímali jako zdejšího národního mučedníka.

Zřízení české univerzity vyvolávalo takto vyhrocené střety?

Ano, šlo o demonstrace, proti kterým vláda nebo zemská administrativa vyslala kordony policistů a vojáků, aby je potlačily. Mluvíme o období, kdy už v Praze působí Národní divadlo, Národní muzeum, Rudolfinum, Akademie i Karlo-Ferdinandova univerzita s českými vědci a profesory. Současně vychází kritický český tisk a na různých úrovních funguje česká politická reprezentace, která v Říšském sněmu zastávala různá stanoviska. V rakouských vládách zasedali i čeští ministři, ale politické vztahy mezi vládou, Čechy a Němci zůstávaly napjaté.

To tedy znamená, abychom zůstali v Brně, že tohle město v emancipaci za Prahou značně zaostávalo...

Je známou informací, že do roku 1918, tedy do rozpadu monarchie, neseděl v zastupitelstvu města Brna jediný Čech. Byli tam výhradně Němci. Tomu odpovídalo řešení národnostní otázky i celková podoba Brna. V architektuře se to projevilo naprosto dokonale. Nepřipadalo v úvahu, že by územní rozvoj, územní plán, realizaci veřejných budov nebo jakýkoliv větší architektonický či urbanistický zásah do podoby města svěřila radnice české firmě nebo českému dodavateli. A obráceně. Když se například v roce 1899 s velkou pompou povolilo zřídit v Brně českou techniku, navrhli ji čeští architekti a realizovala ji pražská stavební firma. Než aby Češi sáhli po německé firmě z centra Brna nebo z Cejlu, raději si najali firmu až z Prahy. Bylo to samozřejmě výrazně dražší, ale symbolika čistě českého projektu za to stála.

Vzájemné potýkání se projevovalo také ve sportu. Už před první světovou válkou stály v Brně dva kryté bazény – v Zábřdovicích a v Šarlotiných lázních na Ponávce. Když si ale Češi chtěli uspořádat první plavecké závody, tak než aby prosili Němce o povolení, raději je uspořádali v Jundrově na Svatce, kde závodníci a závodnice plavali proti proudu.

Jak to bylo s dělnictvem? Němci měli fabriky a Češi v nich pracovali?

Takhle jednoduché to nebylo. Je nutné se na to podívat také z genderového hlediska – například osmdesát procent zaměstnanců v textilních továrnách tvořily ženy. Muži si našli uplatnění spíše v průmyslových odvětvích, která na textilní výrobu navazovala. Dělníci nicméně smýšleli levicově či marxisticky a problémy řešili tříděně, nikoliv národnostně, neboť k nacionalismu měl Marx a levicovní intelektuálové obecně spíše despekt. To znamená, že dělnické spolky v Brně byly jak české, tak německé a do značné míry koordinovaly svou činnost.

Na fasádě paláce Chlumeckých na České ulici byla do roku 1990 pamětní deska. Připomínala, že se zde scházely české a německé dělnické spolky. Tato deska musela být v rámci postkomunistického ikonoklasmu odstraněna. Přitom se jednalo o jeden z mála dokladů, kdy byl slavný „moravský Manchester“ představen z pozice dělníků, a nikoli z perspektivy rodin Löw-Beerů, Stiassni či Tugendhatů. Když je veřejnosti vznik „moravského Manchesteru“ představován pouze prostřednictvím sídel továrníků a majitelů fabrik, v nichž obdivujeme jejich vytříbený životní styl, povědomí o dělnících se vytrácí.

Kooperace německých a českých dělníků pokračovala v Brně i po válce?

Pokračovala. Češi a Němci pracovali vedle sebe. Přestože sociální situace po první válce zůstávala napjatá, vznikly odbory či dobře organizované dělnické spolky, které dělníkům poskytovaly alespoň základní zázemí a ochranu. Sociální nepokoje, zejména v období hospodářské krize, se však projevovaly. V demonstracích nicméně pochodovali Němci společně s Čechy.

V této souvislosti je nutné zmínit klíčovou postavu – dělnického předáka Josefa Hybeše. Ten získal své sociální smýšlení ve Vídni, kde dlouhá léta pracoval, vstoupil do odborů a stal se socialistou. Byl to bilingvní člověk, který dokázal oslovit a burcovat jak německé, tak české dělníky, a představoval tak spojující prvek. Takových osobností zde bylo více. Čeští i němečtí dělníci předáci navíc odebírali levicový tisk z Německa, kde bylo hnutí velmi rozvinuté, a inspirovali se tamními myšlenkami.

Dělníci na tom byli podobně. Jak na to byly nejbohatší třídy tehdejší společnosti?

Druhá polovina 19. století přinesla do rozdělení společnosti značné změny. Důležitým činitelem v Brně se stali Židé, které Říjnový diplom z roku 1860 zrovnoprávnil s většinovým obyvatelstvem. Židé mohli začít neomezeně podnikat, pracovat a studovat na univerzitách, a v celé monarchii tak nastal značný rozvoj jejich etnika. V Brně začali Židé zakládat továrny vedle fabrik německých protestantů a díky své ekonomické obratnosti zanedlouho získali na zdejší textilní produkci něco jako monopol. Na to navazovala další odvětví: doprava, distribuce textilu, strojírenství a

stavebnictví. Na textilní průmysl se napojovaly další koncerny, které byly vesměs v rukou Židů. V majetku německých firem pak byly banky, tiskárny, vydavatelství, noviny a stavebnictví. Němci vlastnili také většinu zdejších obchodů a tvořili zdejší střední třídu.

Měli Češi v Brně podobné elity?

Do roku 1918 spíše ne, ačkoli zde působily například Lidové noviny politika a novináře Adolfa Stránského. Pokud zde vznikaly větší firmy, zakládaly se například v Králově Poli, které bylo centrem brněnských Čechů, ale to ještě v době, kdy nebylo součástí Brna.

Situace se dramaticky změnila se vznikem Československa a vznikem velkého Brna. Němci asi nebyli nadšení.

Znamenalo to pro ně ztrátu pozic. V rámci velkého Brna se připojily okolní, především česky mluvící obce, a Češi tak tímto administrativním krokem získali drtivou početní převahu a ovládli radnici i její úřady. Zdejší stavební úřad převzali mladí čeští architekti a během krátké doby se zde prosadil funkcionalismus. Architekti se tím chtěli odstříhnout od historismu a jeho zdobených fasád, které viditelně připomínaly Rakousko-Uhersko a dřívější německo-rakouskou nadvládu. Cílem bylo otevřít Brno modernitě a češství.

To však neznamená, že by Němce někdo vyháněl. Historické jádro města a velké gründerové domy byly stále obývány německými rodinami. Také v činžovních palácích postavených podle jednotného plánu například kolem třídy Kapitána Jaroše se mluvilo německy. Tam však převládaly německy hovořící židovské rodiny, které stály mimo národnostní konflikty mezi Čechy a Němci. Tyto spory je v zásadě nezajímaly.

Zatímco na brněnské okružní třídě v šedesátých letech 19. století stavěli Němci své veřejné budovy v neogotickém slohu (Červený kostel, Německý dům, tělocvična pod Špilberkem), Češi sáhli po neorenesanci. Židům to bylo jedno. Stavěli v univerzálním historizujícím stylu. Chtěli, aby budovy byly estetické, a pracovali s nimi jako s majetkem a obchodním artiklem, nikoli jako s výkladní skříní nacionalistických představ. Tím ale nechci říct, že by funkcionalismus v Brně nenavrhovali Němci nebo Židé a že byl výhradně v rukou českých architektů. Je nutné mít na paměti, že Německo v období Výmarské republiky, tedy než se chopil moci Adolf Hitler, bylo centrem avantgardy. Bauhaus představoval protiváhu Le Corbusiera. Z Německa přicházely ideje a návrhy, jak řešit moderní architekturu, literaturu a kulturu.

Proč se vlastně lidé hovořící německy hlásili v Brně k Německu? Rakousko je přece blíž...

Po sjednocení Německa v roce 1871 se spustila silná propaganda, vytvářel se jednotný národ. Zdejší německy hovořící lidé najednou začali hledat své kořeny v německé kolonizaci 13. století. V Brně působil například skvělý historik Bertold Bretholz. Byl to německy píšící Žid, který byl na přelomu 19. a 20. století militantním zastáncem velkoněmecké myšlenky, tvrdil, stručně řečeno, že Němci přišli na toto území už dávno před Slovany a že tím, že do Čech a na Moravu přinesli městská práva, vybudovali města a že díky nim vznikly i mocné šlechtické rody s německými jmény jako Pernštejnové, Rožmberkové či Šternberkové, přivedli české země a jejich obyvatele do Evropy.

V Brně byl tento narativ zvláště patrný. Město založil král Václav I. Všichni jeho příbuzní, takzvaní poslední Přemyslovci, sice pocházeli z Čech, ale spíše hovořili německy, což dokládají hlavně jejich manželky, přicházející obvykle z říše. Přemyslovští králové také do země přivedli německé obyvatelstvo, které zakládalo města a přineslo právní normy. První právní kniha města Brna vycházela z magdeburského práva. I proto chtěli brněnští představitelé tento rukopis v březnu 1939 darovat Adolfu Hitlerovi, aby dokázali, že Brno je vlastně staré říšské a německé město. Hitler si jej tehdy s sebou do Berlína neodvezl a nechal ho v Brně, ale snaha darovat mu tento manuskript měla silný symbolický význam.

Německy mluvící obyvatelé, kteří toto město spoluzakládali, si svůj jazyk udrželi po staletí. S podporou vídeňských vládních kruhů vládli v hlavním městě Moravy až do roku 1918. Následně byli administrativními kroky Čechů zbaveni moci a vzniklo české Brno.

Jaké byly vztahy mezi Čechy a Němci v meziválečném Brně, než se vše vyhrotilo s nástupem nacismu?

Vztahy navazovaly na napjatou situaci z období před první světovou válkou. Příchodem intelektuální elity na techniku a Masarykovu univerzitu se výrazně posílil český živel v Brně. Tito lidé si zde stavěli vily, budovali knihovny a psali vědecké práce. Brno se stávalo druhým intelektuálním centrem češství. Působil zde například ruský emigrant Roman Jakobson, který změnil pohled na český jazyk a lingvistiku.

Paralelně s tím však fungovaly v Brně i německé vzdělávací instituce. Německá technika se ve třicátých letech stala oporou narůstajícího fašismu v Brně. Sídliila v budově, před níž dnes stojí pomník T. G. Masaryka, a tvořila protiváhu české techniky. Německá univerzita v Brně sice nebyla, ale fungovala v Praze vedle univerzity české. V době, kdy

českou historiografii vedli Josef Pekař a Josef Šusta, klíčové osobnosti tehdejší vědy, na německé univerzitě působil Josef Pfitzner. Ten se po zřízení protektorátu stal náměstkem primátora Prahy a byl to výrazný nacionální socialista, který byl po válce popraven. To však neznamenalo, že by Pekař s Pfitznerem neudržovali kontakty, nekomunikovali spolu nebo neměli společné přednášky.

V Brně se kulturní instituce striktně oddělily. Velké divadlo, dnešní Mahenovo divadlo, které bylo původně německé, připadlo Čechům. Jako kompenzaci dostali Němci divadlo Reduta. Němci si mohli ponechat Dům umělců, dnešní Dům umění, ale Zemská obrazárna i samotné Moravské zemské muzeum spadaly pod českou správu. Nemocnice, soudy a úřady samozřejmě fungovaly pro všechny, ale v oblasti kultury ztratila německá strana svou dřívější dominanci.

V roce 1928 bylo založeno brněnské výstaviště a k desátému výročí republiky se zde konala Výstava soudobé kultury v Československu. Ta měla mezinárodnímu publiku předvést rozkvět země. Byly postaveny moderní funkcionalistické pavilony a vznikla kolonie Nový dům, inspirovaná stuttgartským sídlištěm Weißenhof. Na rozdíl od Stuttgartu, kam byli přizváni architekti z Nizozemska, Německa či Francouz Le Corbusier, aby vytvořili mezinárodní přehlídku funkcionalismu, v Brně němečtí autoři prostor nedostali. Výstaviště stavěli výhradně čeští architekti a prezentovaly se tam úspěchy Československé republiky. Moravští a brněnští němečtí umělci se pokusili vytvořit protiváhu a ve stejné době uspořádali výstavu soudobého německého umění. Ta však zůstala zcela na okraji zájmu.

Kdy přesně se situace v Brně začala radikálně měnit? Bylo to až po roce 1938, nebo již dříve?

Rozhodně mnohem dříve. Hitler se dostal k moci v roce 1933 a jeho záměry byly od počátku zřejmé. Pro brněnské Němce, kteří se po vzniku republiky ocitli v pozici menšiny a byli v tomto pocitu křivdy podporováni svými politickými představiteli, představoval Hitler naději na změnu poměrů. V Československu Němci doufali, že se jich vůdce zastane a ochrání je. Je nutné uvědomit si, že celá Československá republika trvala pouhých dvacet let. Předtím po dlouhá staletí platilo, že v Brně rozhodovali Němci. Ulice zde nesly jména významných německých hrdinů a důležitých starostů. Po vzniku republiky sice došlo k jejich přejmenování, ale všichni jim i nadále říkali postaru. Za první republiky se běžně říkalo: „Chodím na základní školu na Wintrák“, což byl Winterhollerplatz, tehdy už ale oficiálně náměstí 28. října.

Německý dům v Brně, který stál jako protiváha českému Besednímu domu, se stal symbolem brněnských Němců. Za první republiky v něm sídlily německé spolky, pořádaly se tam koncerty, přednášky, plesy a fungovala tam německá pivnice. Čechům to tehdy nepřipadalo divné – Němci si dům postavili, tak ho zkrátka užívali. S nástupem nacismu se však tato stavba z červených cihel stala symbolem fašismu. Už před Mnichovem na ní vlály nacistické vlajky a radikalizovaní Němci dávali jasně najevo, že s Čechy již spolupracovat nebudou.

S nástupem Hitlera začali zdejší Němci tvořit velmi nedůvěryhodnou pátku kolonu. Byli zaslepeni propagandou o tom, jak jim Češi ubližují, a zároveň touhou po návratu starých časů. Od zániku monarchie uplynulo pouhých dvacet let, což je doba, kterou si lidé kolem čtyřicítky velmi dobře pamatovali. Vnímali to jako jedinou šanci na návrat starých pořádků. Nešlo jim ani tak o Hitlera samotného, jako o revizionismus. Bylo jim jedno, kdo ho provede, chtěli zpět své ztracené mocenské pozice. Když v roce 1939 Hitler přijel, spatřovali v něm někoho, kdo po dvacetiletém intermezzu a chaosu a „bolševické hydře“ zvané Československo vrací věci do starých kolejí, které byly pro Brno typické.

Existovala v rámci brněnských Němců nějaká opozice?

Před Mnichovem i po něm se Československo stalo útočištěm pro ohrožené skupiny z Rakouska a Německa. Brno bylo jedním ze záchranných bodů pro německé sociální demokraty, kteří sem utíkali před perzekucí za svobodnými poměry. Neutíkali však primárně za Čechy, ale za zdejšími levicově smýšlejícími Němci. Brno bylo městem, kde se mohli profesně uchytit i se svojí němčinou.

Totéž platilo pro Židy, kteří utíkali v podstatě ve třech rychle navazujících vlnách – nejprve z Německa, poté z Rakouska a následně ze Sudet. Přicházeli pod ochranná křídla brněnské židovské obce. Díky štědrým finančním darům židovských podnikatelů se dařilo tento nápor zvládat. Uprchlíkům se přidělovaly byty nejen v Brně, ale i v okolních vesnicích, jejichž židovské obce spadaly pod tu brněnskou. V prvních týdnech a měsících protektorátu se Židé za podpory Čechů i některých německy hovořících obyvatel snažili z ohroženého Československa utéct. Vedle známého Nicholase Wintona zde působily osobnosti jako Leo Eitinger nebo Nora Lustigová, kteří se snažili prostřednictvím Nansenových pasů umožnit ohroženým skupinám útěk do Norska a dalších zemí.

Jaký byl osud německých antifašistů a sociálních demokratů v Brně během války? Skončili v také v koncentracích?

Samozřejmě. Mezi zdejšími Němci byli i komunisté. Pokud v Brně chytili Němce, který sem ve třicátých letech uprchl jako sociální demokrat nebo komunist a nestihl utéct dál, měl velký problém.

Lze shrnout, jaká byla či nebyla kooperace Němců a Čechů na transportech Židů z Brna?

Češi měli ve vztahu k Židům obecně zařazeno na neutrální. Rozhodně to nebyli Dánové, kteří většinu Židů nalodili na čluny a odvezli je do bezpečí Švédska, podobně Holanďané... Ale nebyli to ani Lotyšci, Poláci, Ukrajinci či Bělorusové, kteří své spoluobčany masově zabíjeli v rámci pogromů za přihlížení esesáků. Někteří Češi samozřejmě udávali Němcům, jiní Židy ochraňovali a snažili se jim pomáhat. To se nutně muselo dít i v případě Němců. Nevěřím tomu, že německy mluvícím Židům pomáhali pouze Češi. Nicméně v českých policejních knihách to není, protože případné přestupky Němců ve vztahu k Židům řešily jiné orgány a Češi s tím neměli nic společného. Narážíme na chybějící prameny.

Nelze přesně vyčíslit, kolik brněnských Židů během holocaustu zemřelo, ale byla to podstatná část. Přežili hlavně mladí lidé. Když se po válce vrátili a viděli tehdejší situaci – že jim nikdo majetek vracet nebude a že kvůli německému jazyku nejsou vítáni –, utekli do Izraele nebo, paradoxně, do Německa. Vystěhovalecká vlna byla značná už před rokem 1948 a po něm pokračovala.

Jak se během války vyhroutil vztah Němců a Čechů v rámci běžného obyvatelstva? Dá se popsat, jaké bylo podhoubí pro poválečnou pomstu?

Zkušenost Čechů s tehdejšími sudetskými Němci byla hrozná. Rozhodně u nich neviděli podporu nebo soucit. Pro zdejší Němce se tehdy vrátili staré dobré pořádky a podle toho se chovali. Stále ovšem hovořím v plurálu. Brněnští Němci byli konkrétní lidé, vnímající situaci odlišně a odlišně se chovající.

Vzpomínky očitých svědků na první dny okupace popisují, jak freneticky brněnští Němci vítali Hitlera. Existují fotografie, jak dívky pod Špilberkem nadšeně mávají nacistickými vlaječkami. Pro ně se vše vracelo zpět a nazývali to „dny osvobození“. Němci to chápali jako osvobození od československé nadvlády. Vnímali to tak, že jsme je kolonizovali, a teď to pro změnu budou dělat oni. Byly vykopány hluboké příkopy. V této beznaději se rodila emoce kolektivní viny.

A co Češi a fašismus?

Brno bylo před vypuknutím války hlavním městem českých fašistů. Česká obec fašistická zde měla své ústředí. Byli to antisemité prvního řádu, kteří se velmi rychle dali do služeb Němců a organizovali nejrůznější protizidovské akce. Pochovávali například židovství, kdy po Joštově ulici šel velký smuteční průvod s rakví, na které bylo napsáno „Židi“. Češi přihlíželi tomu, jak tito fašisté vylezli a navázali s německou okupační mocí srdečné vztahy. Byla to totální beznaděť. Lidé viděli v těchto průvodech známé tváře.

Jsme na konci války, v Brně se nachází dvacet až třicet tisíc Němců. Co bylo dál?

Kdo mohl, utíkal, protože se blížila Rudá armáda. V rámci válečného úsilí byl každý německý praceschopný muž odveden na frontu. Zůstali zde vesměs ženy, děti a staří lidé. Většina Němců, kteří v Brně zůstali, byli lidé neschopní boje, kteří se choulili v domovech a čekali, co přijde. Ti, co zůstali, byli seřazení na Mendelově náměstí a posláni na onen smutně proslulý pochod směrem k Rakousku, při kterém zemřelo podle různých údajů minimálně 1700 lidí.

Jejich majetek obsadili Češi. Totéž se samozřejmě týká i židovského majetku, ať už mluvíme o továrnických rodinách a jejich fabrikách a vilách, nebo o obyčejných lidech, kteří se vrátili z koncentráků. Ve všech židovských bytech už byli jiní lidé, kteří je vyháněli a sprostě na ně křičeli, že je to jejich byt, co tu dělají, co si myslí a proč je nezplynouvali, že už měli být dávno mrtví... To byla zkušenost Židů. Člověk tehdy musel mít silný žaludek, aby v Brně zůstal.

Vzpomenout můžeme také Kounicovy koleje, ve kterých nacisté mučili a popravovali české vlastence nebo je odsud posílali dál do koncentračních táborů. Hned po válce koleje převzali Češi a mučení a popravy pokračovaly dál, ale tentokrát byli obětmi Němci, ať už byli něčím vinni, nebo je prostě jen někdo náhodně sebral na ulici nebo falešně obvinil. Brno se mělo stát českým městem za každou cenu.

Osmdesát let po válce bychom měli historické události studovat jako historické události, ke kterým musíme přistupovat pravdivě a otevřeně. Pro sebe si pak musíme uvědomit, že všichni byli nakonec něčí oběti. Nic jiného než smířit se a pokračovat dál udělat nemůžeme. A pokud sem dnes přijdou potomci tehdejších Němců, na toto v uvozovkách „nepřátelské území“, v rámci gesta smíření, pak ukazují, že to mají pro sebe vyřešené víc než my.

